

УДК: 81'373

Асаналиев Ү.

К.Тыныстанов ат. БМУ

СӨЗ ТӨРКҮНҮ

Макалада кыргыз, монгол жана түрк тилдеринин лексикалык мамилелери каралган.

В статье рассматриваются лексические взаимоотношения кыргызского, монгольского и тюркских языков.

Түркологияда түрк, монгол тилдеринин түпкү теги бир деп таанылган.

Көп сөздөрдүн төркүнүн түрк тилдеринин материалдарынан жолуктурбай, монгол тилдеринен табабыз, анткени монгол, түрк сөздөрүн тектеш же тектеш эмес тилдерден кирген чет сөздөр алмаштырып калып, убакыт өтүү менен унут болуп, колдонуудан чыгып калган.

Кыргызда «көч байсалдуу болсун!» деген кеп бар. Бул сөз адам аттарында Байсал көп эле жолугат.

Көчмөн турмушта көчкө кол салуу, мал тийип чаап алуу адаты абдан арбын болгон го. Ошондон улам, көчкө тынчтык тилеп «көч байсалдуу болсун» деп айтылган тилек байыртан айтылып калган эмеспи.

Кыргызда «байсал тап», «өлсө, байсал тапнай (албай) өлсүн!» деп коюшат.

Монгол тилинде «баясал» түрүндө айтылат, орусча «радость, ликование, восторг» деген мааниде.

Кыргыз тилинде «байсал» сөзүнүн бир гана «байсалдуу» болуп –луу мүчөсүн кабыл алганын билебиз, башка жаңы сөздөр жасалбайт, колдонулушу да сейрек.

Монгол тилинде баясах «радоваться, ликовать, восторгаться; баясагалан» «радость, веселье, удовольствие; баясгалант «радостный, веселый» болуп кеңири колдонулушу, андан этиш жана атооч сөздөр жасалып жатышына караганда, бул сөздүн чыгыш теги, түбү монгол тилине барып такалат өңдүү.

Байыркы орхон-енисей эстеликтеринде аб «уу, аң», монгол тилинде ав.

Абысын-ажын кыргыз тилинде да, монгол тилинде да бар, бирок кыргызда «ажын» өз алдынча колдонулбайт. Бул ининин аялы, агасынын аялына абысын болот.

Кыргыз тилинде телегей монголчо дэлхий «дүйнө, жсаан, жсер». Телегейи тегиз, б.а., дүнүйөсү түгөл маанисинде. Телегей деген адамдын атында жолугат. Бул сөздү «дүйнө» сүрүп салган сыяктанат.

Кыргыз тилинде мышык, монголчо «мий». Мышыкты чакырганда «мый-мый» дешет, демек, мышык-мышык деген эле сөз. «Мышык мый тууйт». Демек, мышыктан мышык эле туулат. Мышыктын баласы да – мый.

Жылкыны чакырганда «ма, ма» дейбиз. Ма кытай тилинде «ат» экен. Ат-ат! деп чакырат экенбиз.

Уйду чакырса «гов, гов» дейбиз, аныбыз иран-тажик тилинде «уй, уй» деген эле сөз экен. Күчү, күчү деп итти чакырганда итти айтып жатабыз го. «Ала кушту атынан чакыр» дегендей, ар биринин өз аталышы эле кайталанып калат тура.

Бизде баш оона, аяк оона дегенибиз да монгол тили менен байланышат. Монгол тилинде «ооно» - бөкөн, жсейрендин эркеги.

Эпостордогу отого да монгол тилинде отго «бекзадалардын баш кийиминдеги канат».

Ушундай эле орхон-енисей эстелигинде Өтүкөн деген жердин аты өтөгөн менен байланыштуу болушу ыктымал. Монгол тилинде өтөг «аюу». Кыргыз тилинде: «Өтөгөндүн териси өзү жатып ий болот» деген кеп бар. Аюунун талпагы алдыда жатып ий болору да ырас.

«Манастагы» кандагай монголчо хандагай «багыш», орусча лось. Кыргыздардын бир кезде Түштүк Сибирде болгон учурунда деле айтылган сөз чыгар. Кандагай Орто Азияда жашаган эмес го.

Кыргыз тилиндеги Айбаалы буряттарда «айбала» короого, таранчыга коюлган каракчы.

Каракчы деген сөз да кара – «кар» этишине жалганып, атоочко өткөргөн (карак, каракта) ага кесипти билдирүүчү –чы жалганган. Каракчы «карап туруучу, көзөмөлдөөчү» деген мааниде.

Ал эми дагы бир каракчы мааниси деле ушул моделде жасалган. Каракчылар деле байыркы кезде карап, акмалап жашынып тоноп, карактап алышкан да.

Кыргыз тилинде кир-кок дегендеги кок буряттарда хог «шыпырынды, акыр-чикир» маанисиндеги сөз.

Ал эми «бөө (буларды коркутканда) келатат, мокой келатат» деп айтылганда бөө, мокой кыргыз тилинде эмне мааниде экени түшүнүксүз, монгол тилинде «бөө» бакшы, сибир түрктөрүндөгү «камды» билдирет, монголчо могой «жыланды» түшүндүрөт.

Кыргыз тилинде саат болуп кармалып калдым кадимки араб тилинен кирген сагат (саат) менен эч кандай байланышы жок. Бул монгол тилиндеги саад «тоскоол, кедерги» деген маанидеги эле сөз. Бизде ошол маани сакталган.

Байыркы түрк жазуу эстеликтери түрк тилдеринин тарыхы үчүн баа жеткис казына.

Азыркы кыргыз тилиндеги бардык сөздөрдүн этимологиясын, фонетикалык өзгөрүүгө кандай дуушар болгондугун дайыма эле биле бербейбиз, билүү да кыйын. Ошондуктан кыргыз тилинин материалдарын байыркы түрк жазуу эстеликтерине, тектеш тилдердин материалдарына, кыргыз тилинин диалектилерин өз ара салыштыруу аркылуу иликтөөгө туура келет. Бир эле сөздүн ар кандай вариантта учурашы – анын өзгөрүүгө дуушар болушунун натыйжасы.

Кыргыз тилиндеги суу деген сөз байыркы орхон-енисей жазуу эстеликтеринде суб//суг. Буга кыргыз тилиндеги сугат, сугар деген сөздөрдү салыштырсак, мунун уңгусу суг экенин даана көрөбүз: сугат – суг зат атооч, уңгу, -а зат атоочтон этиш жасоочу мүчө, -т этиштен зат атоочту жасоочу мүчө; сугар –суг зат атооч, уңгу, -ар зат атоочтон этиш жасоочу мүчө. Ушул эле сыяктуу кыргыз тилиндеги туу байыркы орхон-енисей эстеликтеринде туг//тог түрүндө жолугат. Кыргыз тилиндеги туу, тубар кой, тубат/диалектиде/ деген сөздөрдө да байыркы сөздүн созулмага айланып да, айланбай калган да түрүн көрөбүз. Ал эми тукум деген сөз, бир караганда, жогорку сөздөр менен эч кандай жакындыгы жоктой көрүнөт. А чындыгында, туу, туг, туб, тук бардыгы бир уңгулаш, туг деген байыркы түрк сөздөрүнүн ар кандай варианты. Сөздөрдүн мындай варианттарда болушун кыргыз тилинин материалдарынан көп эле учуратабыз: байыркы орхон-енисей эстеликтеринде сарыг деген сөз ушул формасына кыргыз тилинде сарык (оорунун аты), саруу (мисалы: өңү саруулап турат), саргар, саргай, сары ж.б. бүт уңгулаш сөздөр, байыркы сарыг деген сөздүн ар кандай варианттары.

Кыргыз тилинде адыргы (өрмөктө) деген сөз бар. Бул сөздүн теги да байыркы түрк сөздөрүнө барып такалат. Андагы өрмөктө жиптерди ажыратып турган жыгач. Мындагы «д» тыбышы байыркы абалын адыг «аюу», адгыр «айгыр», кедим «кийим», тод, «той», код «кой» ж.б. сөздөрдөгү «д» кыргыз тилинин азыркы этабындагы «и» тыбышына туура келет. Демек, кыргыз тилиндеги адыргы байыркы «д» түрүн сактап калган.

Кыргыз тилиндеги айгыр, айрык, айрым, ажыт, ажыра деген сөздөр уңгулаш, тыбыштардын гана бири-бирине туура келүүсү: д//й//ж.

Так теке (комузда) кол ойнотуп черткен күүлөрдү угуп-көрүп жүрөбүз. Бул сөздүн биринчиси так тим эле тууранды сөз эмес, так байыркы орхон-енисей эстеликтеринде таг «тоо». Кыргыз тилинде сөздүн аягы «г» тыбышы менен аяктабайт. Ошол себептүү

байыркы «т» кыргыз тилинде «к» тыбышына өткөн. Кыргыз топонимдеринде Алтын-Так, Күмүш-Так, Муз-Так сөздөрүндөгү «так» байыркы *tag* сөзүнүн өзгөргөн түрү. Ушундай эле *Жуукучак*, *Жаргылчак*, *Чуңкурчак* деген топонимдердеги «чак» байыркы *tag* менен байланыштуу болуп жүрбөсүн. т/ч тыбыштарынын түрк тилдерине өтүшү белгилүү (*уйгурча тиш/чиш, түш/чүш*).

Кыргыз тилинде *жогору*; азербайджан тилинде *йохуш-ениш* «өйдө-төмөн», б.а., *йох* – «подниматься» - *ш, ениш* «эниш». Байыркы түрк жазма эстеликтериндеги *ай* – «*айт*» маанисинде колдонулган, өз алдынча турганда маани берген этиш сөз болгон.

Кыргыз тилинде **ай** – өз алдынча этиш сөз маанисинде колдонулбайт.

VII к. Орхондо ташка чегилген Тонукуктун эстелигинде: «*Билге Тонукук бана айды бу суг элт теди*» - «*Билге Тонукук мага айтты, бу колду ээрчит (башта) деди*» (Тон., 31).

Ай – «*айт*» этиш маанисинде «Кутадгу билик» (XI к.) эстелигинде да кеңири колдонулган: *Агырда буларыг негу айса кыл* – «*Ооракта (кадырла) буларды нени айтса кыл*» (КБК, 331 (II)). *Айу берди көрди өзи ишледи* – «*Айта берди, көрдү, өзү иштеди*» (КБК, 379 (5)).

Ай – этишинен *айгучы* «*айтуучу*» жасалган, *ай* – жана аны атоочко өткөрүүчү –**чы**, ага кесипти билдирүүчү –**чы** сөз жасоочу мүчөсү уланган: *Каганы алп эрмиш, айгучысы билге эрмиш* – *Каганы алп экен, айтуучусу (кеңешчиси) билги экен* (Тон., 29).

Ай – сөзүнөн *айык* «*айтым, убада сөз*» Кашкарлык Махмуддун «Диванында»: *Аның маңа айыкы бар* – «*Анын мага айтканы (убадасы) бар*» (МК 55 (I)).

Айым – **ай** – сөзүнөн жасалган: *Такы бир сөзүм бар айымгу саңа* – «*Дагы бир сөзүм бар айткы (айтар) сага*» (КБН 329 (7)). Ушундай эле *ай* – сөзүнөн *аймак* «*аймак*» жасалган.

Кыргыз тилинде *Ай* – сөзүнөн «*айгак*» жасалганын көрөбүз. *Ай* – кийин өз алдынчалыгын жоготуп, *айт* – менен биригип, уңгу мүчөгө ажыратылбай калган, де активдешип кеткен сыяктанат.

Ал «*алдоо, айла, амал*», маанисинде колдонулган: *Алын арслан тутар күчин сычган тутмас* – «*Алдоо менен арстан тутар, күч менен чычкан тутпас*» (МК, 622 (13)). Бул сөздөн *алчы* «*алдамчы, амалкөй*» жасалган. *Йана алчы болса кызыл түлкү тег* – «*Жана алдамчы болсо, кызыл түлкүдөй*» (КБН, 174 (10)).

Алым «*карыз*» маанисинде. *Карыз* араб сөзү. Демек, бул сөз киргенге чейин кыргыздарда да *алым* түрүндө колдонулганына шек кылууга болбойт. Кашкарлык Махмуддун «Диванында»: *Алымдыг беримдигдин үзлүшиди* – «*Алымдуу (карыздуу) беримдүүлөрдөн үзүлүштү*» (МК, 127 (7)).

К.К.Юдахиндин сөздүгүндө: «*бир кишиде ала турган алымсагым бар*» (Ю. 53) дегенде *алымсактын* да жогорку сөз менен бир уяда экендигинде күмөн жок. *алым* сөзүн араб тилинен кирген *карыз* сөзү сүрүп чыгарып, *алым* активдүү колдонуудан чыгып калган.

Ар – «*азгыр*». Мында **р/з** тыбыштарынын бири-бирине өтүшү көрүнөт.

Армакчы «*азгыруучу, жолдон чыгаруучу*»: *Армакчысын үчүн* «*Алдамчысын үчүн*» (Кт II, б). Азыркы кыргыз тилинде *аз-ыт-гы, азган (азган-тозгон)* ж.б.

Ары – «*тазаруу, арылуу*»: Бу эр өлмекинче арымас кири – Бу эр өлмөгүнчө арылбас кири» (КБН, 74 (I)). Бул сөздөн арым «*таза, аруу*» жасалган: *Сартның азукы арыг болсо кол үзе йер* – «*Сарттын азыгы аруу (таза) болсо, жол үстүндө жээр*» (МК I, 66). *Арыг* кыргыз тилинде «*аруу*» сөзүнө туура келет: *аруу жуу; Келген жериңден кеткен жериң аруу болсун; аруу кек, аруу буюм, аруу чапан. Арууке* да ушул сөздөн. Кыргыз тилиндеги *арыл, арым* да ушул **ары** – уңгусуна уланган сөздүк, аркылуу мамиленин (-ыл -ым) мүчөсү.

Арт «*ашуу*». Бул сөз кыргыз топонимдеринде (Кыз-Арт, Муз-Арт, Катын-Арт, Эшек-Арт) жолугат. Махмуд Кашкаринин «Диванында» *Арт башы* (МК, II 179) деген сөз бар. Балким, *Ат башы* сөзүндө «**р**» тыбышы түшүп, ушундай аталып калышы да ыктымал. *Ат* «*ашуу*» маанисинде тува тилинде да колдонулат.

Байрак «*байрак, туу*»: *Агды кызыл байрак* – «*Көтөрүлдү кызыл байрак*» (МК 525 (9)).

Ба – орхон, енисей тексттеринде «байла» маанисинде. Балак «байламак», бан – «байлан»: *Алтуналыг кошиг болимке бантым – «Алтындуу курду белиме байландым»* (Е, 10 (5)). Кой банды – «Кой байланды» (МК, 278 (3)). Кыргыз тилиндеги байла сөзү үч морфемадан турат: ба-г-ла – «байла» «г», «й» тыбыштары бири-бирине өтө берет (ал, жыйырма/жыгырма).

Бади «кек, жин» перс сөзү. Кыргыз тилиндеги бедик ушундан болуш керек: *Көч, бадик көчүрөйүн, көмүрдөй атың өчүрөйүн!*

Бур – «буркура». Кыргыз тилинде бур – өз алдынча уңгу этиш экени билинбейт. *Йытар бурды – «Жыпар буркурады»* (МК III, 180).

Буш – «бушайман болуу, кайгылануу, ичи бышуу». *Мен бу ишдин бушдум – Мен бу иштен быштым (бушайман болдум)* (МК. II.12). Бул сөздөн бушан «бушайман болуу», «бушанч» «кайгы, азап», бушак «бушайман болуу», бушаклык «бушаймандык». Буга «бушакта» маанилеш.

Чаб «даңк, атак». *Билиг эши чаб эши бен-ок эртим – Билгич эши, даңк эши мен гана элем* (Тон., 7). Кыргыз тилиндеги «шан», шап алуу ушул чаб менен тектеш. Муну да жеңген адам алат. «ч», «ш» тыбыштарынын өтүшү кадыресе көрүнүш.

Чий «чийки, сыз» *Чий йер «сыз жер»* (МК 535 (17)). Кыргыз тилиндеги чий көбүк ушул сөздөн.

Чол – «бөксөрүү, соолуу». *Чолмак «кемчил»* (ДТС. 152). Кыргыз тилиндеги чолок эки морфемадан турат чол-ак.

Чом – «чумкуу, чөмкүү»: *Оглан сувда чомды – Улан сууда чумуду*. Муну кыргыз тилиндеги чөм-үл, чөм-үч сөздөрү менен салыштырууга болот.

Чок – «сок, сой» (ДТС, 153): Кыргыз тилинде согум, сой, сок сөздөрү бир уңгу. «ч», «с» тыбыштары бири-бирине өтө берет. *чоку да, соку да* бир уңгулаш.

Чөп – «калдык, шакел»: *Бор чөпи «бозонун тобу»*. (МК 160 (6)). *Үзүм чөпи «жүзүмдүн калдыгы», йаг чөпи «майдын чөбөгөсү»* (МК, 494 (8)). *Чөбөгө (чөп-а-га)*.

Эб «үй»: *Басмыл йагыдан эбимү барды – Басмыл жоо болуп үйүмө барды»* (Мч 28). Муну кыргыз тилиндеги «эр жак, эпчи жак» дегендеги эпчиге салыштырууга болот. *Эпчи «аял»* маанисинде. Хакас тилинде *ипчи «аял»*, алтай тилинде *үй кижси «аял»*. *Себ «сүй»* маанисинде. Демек, *эб «үй», себ «сүй»* болуп, булар тыбыштык жагынан өзгөрүүгө учураган. Байыркы түрктөрдө *эбчи «аял»: Бу икегү... эр эбчи болмышлар – «Бул экөө эр-эпчи (эрди-катын) болгондор* (ДТС, 162).

Эдгү – «ийги»: *эдгүгө бекмедим – «ийгиге (ийгиликке) бөкпөдүм (канбадым)* (Е.15 (2)). Бул сөздөн: *эдгүлиг, эдик – «ийик»* жасалган. Кыргыз тилиндеги *ийгилик (ийи-гы-лык) ийи (желин ийиди) ийигүү* менен салыштырылат.

Элүк – «тамаша, күлкү, шылдың» (МК I, 122). Муну кыргыз тилиндеги *эликте* сөзү менен салыштырсак, *элик «тамаша, шылдың»* экенин көрөбүз.

Эм – «эм, дары»: *Эркеч эти эм болур, эчки эти йел болур – «Эркеч эти эм болор, эчки эти жел болор»* (МК I, 95).

Эмге – «кыйналуу, эмгек тартуу», бул сөздөн эмгек жасалган. *Эр эмгектин кутулды-: Эр эмгектен кутулду* (МК II, 121).

Эмге – кыргыз тилинде этиш экендиги төмөнкү мисалдан көрүнөт: *Эр эмгелбей мал кайда, эмгектенбей дан кайда.*

Байыркы түрктөрдө да *эмгек, эмгеш, эмгет* сөздөрү жасалган: *Ол бул иште телим эмгешти – Ал бул иште көп кыйналды* (МК I, 255)

Эр – «болуу»: *канда эрдиң – Кайда элең? (МК, I 418)*. *Түрк бодун табгачка көрүр эрти – Түрк калкы табгачка карар эле* (Тон., I). Бул сөздүн *эрмиш «экен», эрмен – «бытие»* (ДТС, 180) жасалган. Кыргыз тилиндеги *экен (э (р)-ган), эде (эр-ды), имиш (ир-миш)* сөздөрүнүн уңгусу байыркы *эр* – сөзү менен бир булактан чыккан.

Эргү – «үй, турак жай»: Бул сөздүн уңгусу –**ар, -ага, -гы** мүчөсү жалганып, жаңы сөз жасалган.

Эс – «үйлөө» *тарыг эсди – «таруу желпиди» (МК I, 165)*. Муну кыргыз тилиндеги *эсте* – менен салыштырууга болот.

Иг – «оору»: *игиг эмлемесе киши терк өлүр – ооруну эмдебесе, киши тез өлөр (КБН, 24 (2))*. Кыргызда бир жери ооруганда «ий» дейт. Демек, *иг, ий* түбү бир сөз.

Ым – «белги, пароль»: *ым билсе эр өлмөс – «Ым (ымдаганды) билсе, эр өлбөс» (МК I, 38)*. Көздү ымдоо жашыруун белги, *ым* сөзү байыркы түрктөрдө өз алдынча уңгу болгон. Кыргыз тилинде *ым* кагып деп да айтылат. *Көз ымдашып... ымда (ым-ла)*.

Жек – «ибелис, шайтан» (ДТС, 674). Кыргыз тилинде *жекте, жек көрүү, жексур*, ошондой эле «*жерден жек чыкты, эки кулагы тик чыкты*» дегендеги *жек* жогорку сөз менен маанилик катышы бар.

Кол – «суроо» (ДТС, 454). Кыргыз тилинде *колко*, б.а., бир нерсе берип, бирок суроосуна бир нерсе алуу, *колко кылуу*.

Эшик – *элик*. Бул экөө тең эле *эшик* деген сөз. **ш//л** бири-бирине өтөт. Бул чуваш тилинде *алак «ворота», «дверь»* маанисинде колдонулат. Ушундай эле чув. *утмал «шестьдесят»*, кыргыз тилинде «*алтымыш*», чув. *ситмел*, кырг. *жетимиши*, чув. тул., кырг. тыш. азербайджан тилинде да *дешик-делик «отверствия»* бир эле сөздүн тыбыштык гана өтүүсү, б.а., **л//ш** гана айырмаланып турат.

Кыргызча **каракур** деген канаттуу да эки сөздөн турат *кара-кур*, бирок экинчи сөз түшүнүксүз. Көрсө чуваш тилинде жолугат экен, чув. *хур «гусь»*, кыргызча «каз».

Р-з тыбыштарынын бири-бирине өтүүсү кыргыз тилинин өзүнүн материалдары аркылуу деле түшүндүрүлөт: *көр-көз, жаткыр-жаткыз* ж.б. Чув. тилиндеги «**р**» кыргыз тилиндеги «**з**» тыбышына туура келери төмөнкү мисалдардан эле жолугат: чув. *пар*, кырг. *муз*; чув. *йер*, кырг. *из*; чув. *кер*, кырг. *куз*; чув. *самар*, кырг. *семиз*; чув. *саккор*, кырг. *семиз*; чув. *хуран*, кырг. *казан ж.б.*

Орустун **кровать** сөзүн биз «*керебет*» дейбиз, өзбектер «*каловат*» дешет. Мында **р-л** тыбыштарынын бири-бирине туура келиши байкалат.

Жогорку мисалдарда көрүнгөндөй, кыргыз тили өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрү, фонетикалык белгилери менен өзгө түрк тилдеринен айырмаланып турат.

Адабияттар:

1. Юнусалиев Б.М. Тандалган эмгектер. - Фрунзе, 1985.
2. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. - М.: Советская Энциклопедия, 1965.
3. Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алма-Ата, 1986.
4. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Обще-тюркские и межтюркские основы на гласные. – М., 1974.
5. Древнетюркский словарь. – Л., 1969.